

વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. તેઓએ બી.એ. સુધીનું શિક્ષણ ગુજરાત કૉલેજ, અમદાવાદમાંથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ‘ફોરમ’, ‘ગૃહદીપિકા’, ‘નારીકુંજ’, ‘જ્ઞાનસુધા’ તેમના લેખસંગ્રહો છે. ‘પ્રો. ધોંડો કેશવ કર્વે’ ચરિત્ર તેમણે લખેલું છે. ‘હાસ્યમંદિર’માં તેમના હાસ્યલેખો છે. ‘સુધાહાસિની’, ‘હિન્દુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું સામાજિક સ્થાન’ એ તેમનાં અનુવાદનાં પુસ્તકો છે.

આ હાસ્યનિબંધમાં પારકાની મુશ્કેલી જોઈને વણમાગી સલાહ આપનારા લોકોને કારણે સર્જાતી તકલીફોનું નર્મ-મર્મ ગદ્યમાં નિરૂપણ છે. દરદીનું અને દરદનું જે થવું હોય તે થાય પણ પોતે બતાવેલો ઉપાય જ ઉત્તમ છે અને તે કરવાથી રોગ તરત જ ભાગી જશે એવો દાવો અનેક ઓળખીતા - વણઓળખીતા લોકો કરતા જ હોય છે. આવા લોકોની સલાહને અનુસરતાં સર્જાતી વરવી સ્થિતિનું હાસ્યપૂર્ણ નિરૂપણ આ નિબંધના કેન્દ્રમાં છે. આંજણીના નિવારણ માટે અપાયેલી અનેક સલાહોનું રસપ્રદ નિરૂપણ અહીં છે. આ હાસ્યનિબંધ દ્વારા માનવ સ્વભાવમાં રહેલી શિખામણ આપવાની વૃત્તિનો પરિચય મળે છે.

મને એક વાર આંજણી થઈ હતી. બે-ત્રણ દિવસ મેં કાંઈ ઈલાજ કર્યો નહીં. એમ જાણ્યું કે મટી જશે. એમાં શું ભારે દરદ છે? પરંતુ આંજણીએ બહુ પીડા કરવા માંડી એટલે અમારા ઘરના દાકતર પાસે ગયો. તેમણે કહ્યું, “એના પર કાંઈ લગાડવાની જરૂર નથી. પાકે એટલે મારી પાસે આવજો. હું નસ્તરથી ફોડીશ. એક થઈ છે તેમાં કાંઈ ફિકર નહીં. ફરી થશે તો પીવાની દવા હું લખી આપીશ. બહુ પીડા થાય તો શેક કરજો.”

હું ઘેર આવ્યો ત્યારે અમારા કુટુંબના એક મિત્ર મને મળવા આવેલા હતા. તેમણે કહ્યું, “ભાઈ ક્યાં જઈ આવ્યા? આ આંખે શું થયું છે?” મેં ઉત્તર દીધો. “આંજણી થઈ છે, માટે દાકતર પાસે ગયો હતો. પણ, દાકતર કહે છે એને છેડશો નહિ. એની કાંઈ દવા નથી. બીજી થશે તો પીવાની દવા આપીશ.” આટલું સાંભળતાં અમારા એ મિત્ર કોધે ભરાઈ ગયા. “હરામખોરો! દાકતરોને સરકાર ગાંસડા ભરીને મફતનો પગાર ખવડાવે છે. વળી કહે છે કે એની કાંઈ દવા જ નથી ત્યારે એના ભણતરમાં શું પૂળો મૂકવાનો છે? અને કહે છે કે બીજી થાય ત્યારે આવજો. બીજીની વાટ જુઓ, ને એ ભાઈસાહેબને ત્યાંથી પીવાની દવા લાવો, કે એમનાં ગજવાં ભરાય. એમાં દવા પીધે શું થાય? તમે પણ ભલા માણસ છો. એક કોડીનું ખરચ નથી. તુવેરની દાળ ઘસીને ચોપડી દો એટલે નરમ પડી જશે.”

મેં કહ્યું, “દાકતર દવા આપવાની ના કહે છે ને તમે કહો છો એનાં ગજવાં ભરાય. દવા તો બજારની લાવવાની છે.”

અમારા મિત્ર બોલ્યા, “તમે છેક ભોળા છો. એ તો ગાંધી-વૈદ્યનું સહિયારું વિલાયતના દવાવાળાઓ દાકતરોને પગાર આપે છે. પગાર અને અહીંના વેચનાર કમિશન આપે છે.”

મેં વધારે તકરાર કરી નહિ. એટલામાં પોસ્ટમેન ટપાલ લઈને આવેલો હતો તે કહે કે, “આ શેઠ ખરું કહે છે. દાળ ચોપડજો સાહેબ, પણ જરા ગરમ કરજો.”

અમારા મિત્ર કહે, “અરે જો જો, ગરમ ન કરશો. આંજણી ગરમીથી થાય, માટે ઠંડી દવા લગાડજો.”

મેં કહ્યું, “બહુ સારું”

નોકર પાસે દાળ ઘસાવી પહેલી તો ઠંડી ચોપડી. વળી સાંજે ફરી ઘસાવી ગરમ કરી ચોપડી.

બીજે દહાડે બજારમાં કાંઈ લેવા હું ગયો તો દુકાનદાર કહે, “સાહેબ આપને આંજણી થઈ છે તો જવ ઘસીને કાં ચોપડતા નથી. મફતની દવા છે, પણ જવ ઊભો ઘસવાનું ધ્યાનમાં રાખજો.” તેને ત્યાં કોઈ બીજો ગૃહસ્થ આવેલો

હતો તે કહે કે “ઊભો નહીં આડો, મારો તો તેવો અનુભવ છે.”

મેં ઘરે જઈ એક વાર ઊભો જવ ઘસીને બીજી વાર આડો ઘસી ચોપડવા ધાર્યું. એમાં આપણું શું જાય, જેનાથી મટવાનું હશે તેનાથી મટશે. દુકાનમાંથી નીકળ્યો એટલામાં પાડોશની ચશમાંની દુકાનના માલિકે મને દીઠો તે મારી પાસે આવી કહે કે “ભાઈ સાહેબ, મારું કહ્યું માનો તો આ તમને આંજણી થઈ છે તે માટે એક ઝાંખાં ‘ગોગલ્સ’ લઈ જાઓ. હું મારા સ્વાર્થ માટે નથી કહેતો. જોઈએ તો ખપ થઈ રહે એટલે એ જોડ પાછી મોકલાવજો. દુકાન આપની જ છે” મેં ચશમાંની જોડ વેચાતી લઈ પહેરી દીધી.

ઘેર અમારા ઘરનો જૂનો મુનીમ આવેલો હતો તેણે પૂછ્યું, ‘ચશમાં કેમ ઘાલ્યાં છે શેઠ?’ આંજણીની હકીકત જાણી તે કહે કે “બધી વાત જવા દઈ કેસર ઘોળી ચોપડો, મારા બનેવીના બનેવીને, ભાણેજની ભાણેજને ને કુઆને થઈ’તી તે અમે તો એ ઈલાજ કર્યો હતો. રામબાણ છે. ઘડીએકમાં મટી જશે.”

કેસર મંગાવી મેં લગાડ્યું.

હજામત કરવા હજામ આવ્યો તે કહે કે ‘સાહેબ, આ આંજણી પર શું લગાડો છો? સહુ કરતાં સિંદૂર મંગાવી દાબી દો તો તરત જ આંજણી દબાઈ જશે.’

સિંદૂર પણ મેં દબાવ્યું.

ઓફિસમાં અમારી સાથે કામ કરનારામાંના એક કહે કે ‘ભાઈ હમણાં આંજણીના વાયરા છે તેથી થોડા દહાડા રહીને મટશે. અહીંથી રજા લઈ એક દહાડો ઓઢી પોઢીને ઘેર સૂઈ રહો, ને તે કરતાં કાંઈ કરવું જ હોય તો એક ટુચકો બતાવું. તમે કોઈ વાંઝણી સ્ત્રી જાણતા હો તો રાત પડે તેને ઘેર જઈ બારણાં ઠોકજો. તે પૂછે કે ‘કોણ ?’ તો કહેજો કે એ તો હું આંજણી રાણી. આજ મારે ઘેર ને કાલે તારે - એમ કહી ચાલ્યા આવજો. મારા સમ ટુચકો અજમાવવા જેવો છે!’

પરાયે ઘર કાંઈ કામ વગર રાતે એકલા જવાનું ઠીક ન લાગવાથી મેં ના કહી ત્યારે તેઓએ સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો, ને તે રાતે મેં એ ઉપાય પણ અજમાવ્યો. પણ આંજણી તો જેમની તેમ રહી.

બીજે દહાડે મારા ઓળખાણવાળા એક શેઠની મિલનો ભૈયો કાંઈ કામસર આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘જી ઈસમેં ક્યા બડી બાત હૈ! આઠ દિન એક છોટા કટોરા ભંગ પીના શુરૂ કરના. યાકૂતી બડી ઠંડી હૈ. આપ ઈનકા ગુન દેખ લો. ડોક્ટર કી દવાઈ મેં ક્યા પીનેકા?’

મેં કહ્યું, ‘ભૈયાજી હું ભાંગ કે બીજો કોઈ કેફી પદાર્થ પીતો નથી.’

ભૈયો કહે, ‘અરે જી વો તો દવાઈ કે લિયે કહતા હું. થોડી-સી જરૂર પીના!’ પરંતુ એની સલાહનો મેં અમલ કર્યો નહિ.

મારાં વૃદ્ધ માસી પૂજાનું ચંદન ઘસતાં હતાં. ‘આ ચંદન લગાડી જો!’ મેં તે લગાડ્યું. જમતી વખત રસોઈયો કહે, ‘સૂંઠ ચોપડો.’ મેં સૂંઠ પણ ચોપડી. ખેપ લઈને ધોબી આવ્યો તે કહે કે ‘લવિંગ ઘસીને લગાવો’, તે પણ લગાવ્યું. એટલામાં રૂ પીંજવા પીંજારો આવ્યો. તેણે કહ્યું કે, ‘એક બેદું લાવી તેની સફેદી લગાડો ને જુઓ કે હું ખરો છું કે ખોટો. આપ મોટા માણસ છો એટલે હું વધારે કહી શકતો નથી.’ તે ઉપાય પણ અજમાવ્યો, કેમ કે દુઃખથી હું કંટાળી ગયો હતો, અને કાંઈ કરતે આરામ થાય છે એમ જાણી આ પરદુઃખભંજન મનુષ્યોની સલાહ અમલમાં એક પછી એક મૂકતો હતો.

ઘરની દળણાવાળી લોટ લઈને આવી તે કહે કે ‘શેઠસાહેબ, બધા ઉપાય કર્યા હશે, એક મારો અજમાવો. આમલીનો કચૂકો ઘસી તે કચૂકાનો ઘસેલો છેડો આંજણી પર વળગાડી દેવો. તે મટતાં સુધી ત્યાં ચોંટી રહેશે, અને મટશે એટલે એની મેળે ઊખડી જશે.

આ ઉપાય પછી બીજું કાંઈ લગાડાય નહીં, તેથી તે છેલ્લો અજમાવવો ધારી મેં જવાબમાં 'ઠીક' એમ કહ્યું.

ઑટલે હું ઊભો હતો એટલે ગોળ વેચનાર મારવાડી આવ્યો. તેણે કહ્યું, "શેઠજી, અમારા લોકો તો આવી આંજણી થઈ હોય તેના પર ગોળનો ચપકો દે. છરીના પાના પર ગોળ મૂકી તેને તપાવી લગાડી દેવો. ગરીબ માણસનો ઉપાય છે. અમે દાક્તરના પૈસા ભરીએ તો મરી જઈએ."

ગોળનો ચપકો તે શેક જેવો જ ધારી તે દીધો. પરિણામમાં દરદ વધ્યું. સાંજે અમારા ગોર કહે, 'ગોળ એકલો ગરમ, માટે એલચીને ઘીમાં ઘસી લગાવો દો. ઘીમાં સર્વ ગુણ રહેલા છે. હું તો દિવેલ પીવાને બદલે ઘી જ પીઉં છું.'

એલચી ને ઘી લગાડાવતો હતો. એટલામાં મારા એક પારસી દોસ્તદાર આવી ચઢ્યાં, તે કહે 'અરર! મિસ્ટર આય સું ગોજજું કરી મૂક્યું છે! આંખને ઘી ગોરના લવારા કાંચ ખવારોછ! એક કાંદો કાપી તેનો રસ લગાડો અને તેનાથી ન મટે તો મને ચાર તમાચા મારજો.'

જેમ, તેમ કરી કાંદાની દુર્ગંધ વેઠી મેં એ પણ લગાડ્યો. હવે તો આંજણીના અંદર શા હાલ હતા તે ખબર પડે તેમ નહોતું. દવાઓનાં પડ ઉપરાઉપરી આવી આંખની બાજુ પર એક નાની ડુંગરી બની રહી હતી. તે પર છેવટે આમલીનો કચૂકો પણ લટકાવી દીધો હતો. દરદ થયા કરતું હતું તેથી ખબર પડતી હતી કે આ સર્વ ઈલાજો હજી પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા નહોતા. વેદનાને લીધે હું સૂઈ રહ્યો અને હવે કોઈ પૂછે તો કહેવું નહિ એવો નિશ્ચય કર્યો. એટલામાં મને ઠીક નથી જાણી મારાં એક વિધવા ફોઈ ખબર કાઢવા આવ્યાં. તે કહે ભાઈ તમે ઈંગ્રેજી ભણેલા તે ગણેલા નહિ. હું તો મને કાંઈ પણ થાય ત્યારે જરા લોટ ઘીમાં શેકી ખાઈ લઉં. વાત, કફ, પિત્ત, બધું મને તો એનાથી હઠે છે. જો બદામ હોય તો થોડી નાખું. નહીં તો ઘી ખાંડ ને લોટ તો ઘરમાં હોય જ. તાવ આવે, ઉધરસ થાય કે વા આવે, માથું દુખે, કે સળેખમ થાય પણ મારો તો એક 'પેટ' ઈલાજ છે. પેટમાં દુઃખે તોપણ તે દહાડે નહીં પણ બીજે દહાડે એ ઉપાય કરવો કે દુખવાથી થયેલી અશક્તિ મટે, ફોઈનું લાલ ચણોઠી જેવું શરીર જોતાં એ ઉપાયનું વાસ્તવિકપણું મારા મનમાં ઊતર્યું, વળી શીરાનો સ્વાદ પણ કોને ન ગમે? માટે, બીજા ઉપાય કરતાં ઘણી વધારે ખુશીથી ફોઈનો ઉપાય શરૂ કર્યો અને ઘણા દિવસ ચાલુ રાખ્યો. પણ આંજણી તો કશાને ગાંઠે નહિ. અંતે પાછો દાક્તરને ઘેર ગયો. તેમણે આસિસ્ટેન્ટ પાસે દવાઓનો ડુંગર સાફ કરાવ્યો. એક કલાકે અંદરની આંજણી દેખાઈ, તે પર દાક્તરને નસ્તર મૂક્યું. મને આરામ થયો. મારાં હિતેચ્છુઓએ મારી દયા ખાઈને મારા દુઃખનો ભાર ઓછો કરવા કાળજી રાખી હતી તેમનો જાહેરમાં આભાર માનવાની આ તક લઉં છું.

(‘હાસ્યમંદિર’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

આંજણી આંખની પાંપણના મૂળ આગળ થતી ફોડલી કોડી એક જૂનું ચલણ જવ એક ધાન્ય મુનીમ પેઢીનો મુખ્ય હિસાબનીશ ટુચકો પ્રયોગ, અખતરો પૂળો મૂકવો બાળી નાખવું, વ્યર્થ થવું યાકૂતી ભાંગના ઘીમાં મસાલા ભેળવી તૈયાર કરેલું માદક દ્રવ્ય

વિરુદ્ધાર્થી

ભોળું કપટી સ્વાર્થ નિઃસ્વાર્થ કાળજી નિષ્કાળજી

તળપદા શબ્દો

ભંગ ભાંગ બેદું ઈડું દા’ડો, દહાડો દિવસ વિલાયત વિદેશ ઈંગ્રેજી અંગ્રેજી સળેખમ શરદી

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

આંબલી વૃક્ષનું બીજ કચૂકો વાઢકાપ કરવાનું હથિયાર નસ્તર રૂ પીંજવાનું કામ કરનાર પીંજારો અંતિમ ઉપાય કે ઈલાજ રામબાણ જેનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો છે તેવી સ્ત્રી વિધવા

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) આંજણી મટાડવા ડોક્ટરે સલાહ આપી કે...

(A) હું સિંદૂર લગાડીને મટાડીશ.

(B) હું ચંદન લગાડીને ફોડીશ.

(C) આંજણી પાકી જાય એટલે હું નસ્તરથી ફોડીશ.

(D) તુવેરની દાળ લગાડો.

(2) લેખકને શીરો ખાવાની સલાહ કોણે આપી?

(A) વિધવા ફોઈએ

(B) ટપાલીએ

(C) પારસી દોસ્તદારે

(D) મારવાડીએ

(3) ગાંધી-વૈદ્યનું સહિયારું એટલે...

(A) કોઈને પણ છેતરવા નહિ.

(B) સ્વાર્થ માટે બે વ્યક્તિનું ભેગા થવું.

(C) અહીં ગાંધીજીની વાત છે.

(D) ગાંધીવૈદ્ય એટલે ગાંધીવાદ.

(4) આંજણી મટાડવા ટપાલીએ સલાહ આપી કે...

(A) સિંદૂર લગાડો

(B) ચંદન લગાડો

(C) ઠંડી દવા લગાડવી

(D) તુવેરની દાળ ગરમ કરીને લગાડવી

2. કારણ આપો :

(1) ફોઈનો ઉપાય લેખકને વધારે ગમ્યો, કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) લેખકને આંજણી મટાડવા તેમના કુટુંબના મિત્રએ શું કહ્યું?

(2) લેખકને આંજણી મટાડવા જૂના મુનીમ ને હજામે કયો ઉપાય બતાવ્યો?

4. નીચેના પ્રશ્નોના પાંચ-છ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) લેખકને આંજણી મટાડવા ચશમાંવાળાએ શી સલાહ આપી?

(2) પરોપકારી મનુષ્યોની સલાહનાં પરિણામ વિશે લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ગુજરાતના અન્ય હાસ્યલેખકોની કૃતિઓ મેળવી વાંચો.
- આ હાસ્યલેખનું નાટ્યરૂપાંતર કરી વર્ગ સમક્ષ એને ભજવો.
- “ત્યારે, એના ભણતરમાં શું પૂળો મૂકવો?”

‘પૂળો મૂકવો’, રૂઢિપ્રયોગનો અર્થ આગ ચાંપવી, સળગાવી દેવું એવો થાય છે. અહીં એ ભણતર માટે વપરાયો છે. ‘ભણતર’ એ સળગાવી શકાય એવો પદાર્થ નથી છતાં આ રચના જ્ઞાન વગરના ભણતર માટે હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવા માટે સક્ષમ થઈ છે તેની નોંધ લો.

‘મેં ઘેર જઈ એકવાર ઊભો જવ ધાર્યું.’

જવ આડો કે ઊભો રાખી ઘસવાની વાત તાર્કિક રીતે હાસ્યાસ્પદ છે. છતાં ‘ગરજવાનને અક્કલ હોતી નથી.’ એવું વર્તન કરી લેખિકા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરી શક્યાં છે.

મનુષ્યની વિચિત્રતા કે અતાર્કિકતામાંથી જન્મતા હાસ્ય માટે લેખિકાએ જે કેટલાક વાક્યપ્રયોગ કર્યા છે તેની નોંધ લો :

- તમે છેક ભોળા છો. એ તો ગાંધી-વૈદ્યનું સહિયારું.
- ઊભો નહિ આડો (ઘસજો), મારો તો તેવો અનુભવ છે.
- એ તો હું આંજણી રાણી. આજ મારે ઘેર ને કાલે તારે ઘેર.
- દવાઓનો ડુંગર સાફ કરાવ્યો.
- આંખને ઘી ગોરના લાવરા કાંચ ખવારો છ !
- ફોઈનું લાલ ચણોઠી જેવું શરીર જોતાં

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગુજરાતી ભાષામાં એક ખૂબ જાણીતી ઉક્તિ છે - ‘જીવનમાં સૌથી સહેલું તે બીજાને સલાહ આપવાનું’ આપણા સમાજમાં વણમાગી સલાહ આપનાર વ્યક્તિઓનો તોટો નથી. એવી ટેવ સામેની વ્યક્તિને ફાયદા કરાવવાને બદલે ખૂબ મોટું નુકસાન પણ પહોંચાડી શકે છે તે વાત અહીં વ્યંગ દ્વારા સૂચવાઈ છે.

વણમાગી સલાહ આપનાર લોકોને કારણે તેનું અંધાનુકરણ કરનાર વ્યક્તિ કેટલી દુઃખી થાય છે તેનું રમૂજી શૈલીમાં આ હાસ્યનિબંધમાં ચિત્રણ થયું છે. સામાન્ય લાગતા વિષયને હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે તે રીતે લખવાની કળા વિશે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને ઉદાહરણ દ્વારા સમજ આપવી. જીવનમાં હાસ્ય ખૂબ અનિવાર્ય છે. હાસ્યથી ઘણાં દર્દો મટે છે. હાસ્યથેરેપી વિશે પણ નોંધાયું છે. સમગ્ર વિશ્વમાં હાસ્ય કલબો ચાલે છે. આવી માહિતી વિદ્યાર્થીઓને આપી તણાવમુક્ત કેમ થઈ શકાય તે વિશે પ્રેરણા આપવી.

વણમાગી સલાહ માનવાને બદલે જે-તે દર્દ કે તકલીફ માટે તેના નિષ્ણાત ડોક્ટરની સલાહ લઈ તે સૂચવે તે મુજબ ઉપચાર કરવા સમજાવવું.

●

તેમનું પૂરું નામ કાર્લોસ જી વાલેસ. તેમનો જન્મ લાગ્રોનો, સ્પેનમાં થયો હતો. અમદાવાદની સેન્ટ ઝેવિયર્સ કોલેજમાં ગણિતના અધ્યાપક તરીકેની કામગીરી કરી હતી. ‘સદાચાર’, ‘વ્યક્તિત્વ-ઘડતર’, ‘જીવન-દર્શન’, ‘કોલેજ-જીવન’, ‘ચારિત્ર્ય-યજ્ઞ’, ‘સંસ્કાર-તીર્થ’, ‘લગ્ન-સાગર’, ‘ગાંધીજી અને નવી પેઢી’, ‘ધર્મમંગલ’, ‘સંસાર-સાધના’ વગેરે તેમના મહત્વના નિબંધ સંગ્રહો છે. તેમના ગુજરાતીમાં સાદગીની શોભા છે. તેમને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર તથા રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક એનાયત થયા છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરની જેમ જેને ‘સવાયા ગુજરાતી’ કહી શકાય તેવા ફાધર વાલેસ આ નિબંધમાં ગુજરાતી ભાષાનું વાજબી મહત્વ સ્થાપે છે. જ્યારે કોઈ ભાષા લુપ્ત થાય છે, ત્યારે એની સાથે તે ભાષા બોલનાર સમાજની સંસ્કૃતિ પણ નષ્ટ થાય છે એ વાત આ નિબંધમાં દર્શાવાઈ છે. પરદેશમાં રહેનારા ગુજરાતી લોકોનાં બાળકોને હવે તેમના પપ્પા ગુજરાતી બોલે કે મમ્મી ભારતીય સાડી પહેરે તે ગમતું નથી. લેખક કહે છે કે ભાષાની સાથે સંસ્કૃતિ પણ જાય છે. પરદેશ ખેડવાની સાથે મા-બાપનો વિયોગ, કામનો અતિરેક, ઓછું કૌટુંબિક જીવન, લઘુમતીમાં હોવાનું જોખમ તો છે જ પરંતુ સંસ્કૃતિનો દ્વાસ એ સૌથી મોટું જોખમ છે. ભાષા બચશે તો જ સંસ્કૃતિ બચશે એ વિચારને લેખકે સચોટ રીતે આ નિબંધમાં મૂક્યો છે.

મારી લંડનની એક મુલાકાત દરમિયાન હું એકવાર એક ગુજરાતી મિત્રને ઘેર એની સાથે વાતચીત કરતો હતો. અમે બંને ગુજરાતીમાં વાતો કરતા હતા. એમાં મિત્રનો મોટો દીકરો આવ્યો, કંઈક કહેવા ગયો પણ અમને ગુજરાતીમાં વાત કરતા જોઈને એ જરા ઊભો રહ્યો, મોં ઉપર અણગમો બતાવ્યો, પછી મારી હાજરીમાં જ પોતાના બાપને અંગ્રેજીમાં કહ્યું : ‘ફાધરની સાથે શું કામ ગુજરાતીમાં બોલો છો? એમને અંગ્રેજી આવડે છે.’ અને ગુસ્સાથી પીઠ ફેરવીને ત્યાંથી ચાલી ગયો.

બીજા ઘરમાં અમે બધાં બહાર જવા માટે તૈયાર થતાં હતાં. ક્યાંક ફરવા જવાનો કાર્યક્રમ હતો. એમની મમ્મી આવી. એણે એક સુંદર સાડી પહેરેલી હતી. મોટો છોકરો એની પાસે ગયો અને લાડ અને ફરિયાદના મિશ્ર અવાજે બોલ્યો : ‘મમ્મી, સાડી ન પહેરે તો ન ચાલે? તું સાડી પહેરે એ મને બિલકુલ ગમતું નથી. જરા ડ્રેસ બદલી આવો ને...’ મમ્મીએ એને પંપાળ્યો અને મારી તરફ દુઃખદ નજરે જોયું. સાડી તો નહિ બદલી.

ત્રીજા એક ઘરમાં બહેનોનું મિલન હતું એની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી કરવાની હતી. મેં સૂચવ્યું હતું કે ‘અસત્યો માંહેથી’ પ્રાર્થના સૌ બોલીએ, પણ યુવાન લોકોમાં કોઈને એ પ્રાર્થના મોઢે ન હતી. સંકોચ તો ન હતો, પણ આવડતી જ ન હતી, પછી બોલે શી રીતે? છેવટે એક મોટી બહેને શરૂ કરી અને અમે બધાંએ ઉપાડી.

ઉપનિષદની એ પ્રાર્થના વિશ્વવિખ્યાત છે, અને દુનિયાના શ્રેષ્ઠ પ્રાર્થનાસંગ્રહોમાં એનું અગ્રસ્થાન છે. ગુજરાતની કોઈ પણ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને આ પ્રાર્થના મોઢે છે જ અને વિનાસંકોચે એ બોલી શકે. પણ પરદેશની એ ગુજરાતી બાળાઓને એ આવડતી ન હતી. બોલાવીએ તો બોલે, પણ પોતાની મેળે ન બોલે.

સાડી પણ પશ્ચિમના ભદ્ર સમાજમાં એક રુચિકર, પ્રતિષ્ઠિત, કલાત્મક વેશ ગણાય અને ભારતીય સ્ત્રીઓ એમની આગવી છટાથી સાડી પહેરીને આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોમાં જાય ત્યારે ખૂબ શોભે અને ખૂબ વખણાય.

સાડી ખરેખર શોભે છે અને પરદેશમાં પણ એની પ્રતિષ્ઠા છે, પણ પોતાની મમ્મી સાડી પહેરે એ પેલા લંડનવાળા ગુજરાતી છોકરાને ગમતું નથી.

અને મોટી વાત તે ભાષાની. પોતાના બાપને ગુજરાતીમાં બોલતા સાંભળીને દીકરાને ગુસ્સો ચડે તો પોતે ગુજરાતીમાં બોલશે ખરો? વાંચશે ખરો? વાપરશે ખરો ? થોડુંઘણું ગુજરાતી તો એને આવડે છે. નાનપણથી ઘેર સાંભળતો અને સ્કૂલમાં કે સ્કૂલની બહાર થોડું પણ શીખતો. અત્યારે એ ગુજરાતી સમજે છે, અશુદ્ધ બોલે અને નહિ લખે એવી પરિસ્થિતિ છે. પરદેશમાં દેશી ભાષા સચવાતી નથી.

આફ્રિકાના એક મુલકમાં ગુજરાતીઓની વચ્ચે ગુજરાતી ભાષાને ટકાવવા એક પ્રયોગ કર્યો છે. ગુજરાતી

લખવામાં ઘણાંને તકલીફ પડે (અરે, આપણનેય હો !) માટે સરળ જોડણી અને સરળ નિયમો અપનાવ્યાં છે. બધી ઈ દીર્ઘ અને બધા ઉ હ્રસ્વ. જોડાક્ષર નહિ. અનુસ્વાર નહિ અને કોઈ ભૂલ હોય તોય ભૂલ નહિ ગણાય. સારી સગવડ છે અને ઉદારતા છે. પ્રયોગ પાછળનો હેતુ પણ શુભ છે અને યોગ્ય છે; પરંતુ એથી કંઈ વળવાનું નહિ. ગુજરાતીને સરળ બનાવવાથી ગુજરાતી ટકવાનું નહિ. દીર્ઘ હ્રસ્વનો સવાલ નથી. ક ખ ગ ઘનો સવાલ છે. એટલે કે આખી ભાષાનો સવાલ છે. એ જાય તો જાય, અને ટકે તો ટકે. ને પરદેશમાં એ નહિ ટકે.

પરદેશના ગુજરાતીઓના આમંત્રણથી તેઓ વસે છે એવા અનેક દેશમાં હું ગયો છું. એમની જોડે રહ્યો છું, ચર્ચાઓ કરી છે, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે. એમને સીધી વાત કરવાની હજુ સુધી મારી હિંમત ચાલતી ન હતી. મને બોલાવે, બધી સગવડ કરી આપે, ઉત્તમ આતિથ્ય કરે, એટલે હું સૌને સારું સારું લગાડીને બોલતો અને ગુજરાતીને ટકાવવા જે કંઈ પ્રયત્ન કરે તે ખૂબ વખાણતો : જરૂર ઘરમાં નાના છોકરાઓની જોડે ગુજરાતી બોલે, સ્કૂલમાં એનો અભ્યાસ દાખલ કરાવી શકો તો કરાવો, અને ન બની શકે તો સ્કૂલના સમય પછી સ્કૂલના મકાનમાં ભણાવો, દેશથી ગુજરાતી માસિકો મંગાવો, ગુજરાતીમાં પ્રવચનો ગોઠવો, ગુજરાતી ભજનો ગાઓ, એ રીતે જરૂર ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ સાચવી શકશો અને એના લાભ તમને મળતા રહેશે. હવે હિંમત આવી ગઈ છે એટલે સીધું કહું છું : આ બધું સારું છે, પણ નકામું છે. એટલે કે એથી ગુજરાતી તમારે ત્યાં ટકવાનું નથી ને એનું ગૌરવ સચવાવાનું નથી ને એના લાભ મળવાના નથી. ખોટી ભ્રમણા ન સેવો. ગુજરાતી તમારાં ઘરોમાંથી જાય જ છે. બહુ બહુ તો એક-બે પેઢી થોડું રહેશે. બે પેઢી પછી નામનિશાન નહિ રહે એ હકીકત છે એ જાણવી જોઈએ અને કહેવી જોઈએ. ખોટું આશ્વાસન આપવા એકબીજાને સારું લગાડવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જ છે.

હમણાં પરદેશ જઈ આવેલા એક આત્મીય ગુજરાતી સાક્ષરની સાથે વાતચીત થતી હતી એમાં આ વાત નીકળી. તેઓ ભારપૂર્વક કહેતા : ‘પરદેશમાં વસતા આપણા ભાઈઓએ જેમ તેમ કરીને ગુજરાતીનું જ્ઞાન ચાલુ રાખવું પડશે, નહિ તો એ લોકો નરસિંહ-મીરાંને, અરે, સુન્દરમ્-રાજેન્દ્ર-મકરંદને કેવી રીતે વાંચશે?’ મેં ધીરેથી કહ્યું: ‘વાંચતા જ નથી. અને મીરાં, નરસિંહ વિશે તો હજી જાણે, પણ સુન્દરમ્, રાજેન્દ્ર, મકરંદ વિશે પરદેશમાં જન્મેલા ગુજરાતી યુવાનોને પૂછો તો એમનાં નામ પણ સાંભળ્યાં નહિ હોય. પછી વાંચવાની વાત ક્યાં રહી !’

કોઈ કહેશે કે ભાષા જાય તો ભલે જાય. એમાં શું? ને અંગ્રેજી ક્યાં ખોટી ભાષા છે કે બીજીની જરૂર પડે ! ગુજરાતી જાય તો ભલે જાય. ચલાવી લઈએ.

ભાષા જાય એનું દુઃખ છે પણ ભાષા જાય ત્યારે એનું બીજું અને મોટું દુઃખ અને ચિંતા છે કે ભાષા જાય ત્યારે એકલી નહિ જાય. ભાષા જાય, માતૃભાષા જાય, દેશની અને કુટુંબની અને બાપદાદાઓની ભાષા એ કુટુંબના સભ્યોમાંથી જાય, એની આવડત જાય, એની સમજણ જાય, એનો ઉપયોગ જાય ત્યારે એની સાથે મૂળ દેશની સાથેનો સંપર્ક જાય, વારસાગત સંસ્કૃતિ સાથેનો સંપર્ક જાય, સંસ્કારો જાય, મૂળિયાં જાય, ઈતિહાસનો અને ભૂતકાળનો અને હૃદયનો એક કટકો જાય. એ મોટી ખોટ છે.

ભાષા અને સંસ્કૃતિ એકબીજાની સાથે એવી તો સંકળાયેલી છે કે એક જાય તો બીજી જાય. ભાષા એ સંસ્કૃતિનું તટસ્થ વાહન નથી. એની સાથે ઓતપ્રોત છે, વણાયેલી છે, એક થયેલી છે. આર્ય સંસ્કૃતિ આર્ય ભાષાઓમાં જ ટકે. એક પ્રયોગ કરવો હોય તો ગીતાજ્ઞાનાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો તમે ગુજરાતીમાં બોલો (અને સંસ્કૃત આવડે તો સંસ્કૃતમાં) ત્યારે દિલમાં અનેરાં આનંદ, શાંતિ, સાત્ત્વિકતાનો અનુભવ કરો છો. અંગ્રેજીમાં વાંચો ત્યારે એવું કશું લાગતું નથી. ભાષાનો પ્રભાવ છે. ભાષાનું જોર છે. તે જે સંસ્કૃતિમાંથી આવી છે એની સાથે એકરૂપ થયેલી હોય છે, માટે એ જો જાય તો એના સંસ્કારો પણ ઘસડીને લઈ જાય.

ગુજરાતી ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિને પણ સાથે લઈ જાય. એ કંઈ ઓછું જોખમ નથી.

મારી મૂળ વાત ફરી એક વાર સ્પષ્ટ કહું. તમે પરદેશમાં ન જાઓ એમ હું નથી કહેતો. ત્યાં ન રહો એમ પણ નથી કહેતો. તમારી ઈચ્છા હોય તો જરૂર જશો અને જરૂર રહેશો. પણ જશો તો પૂરો વિચાર કરીને જશો, રહેશો તો પૂરો વિચાર કરીને રહેશો. શું મળે અને શું જાય, શો લાભ છે અને શું નુકસાન છે, શાની આશા છે, અને શાનો ચોક્કસ ભારે મોટો ભોગ છે એ બરાબર જોજો. જમા ખાતે ઠીક રકમ છે, પણ ગયા ખાતે કંઈ ઓછી રકમ નથી. બંને

પક્ષ બરાબર તપાસજો. પછી જવું હોય તો જરૂર જજો પણ આંખો બંધ કરીને નહિ જાઓ. બીજાઓના અનુકરણથી, ફેશનના જોરથી, પૈસાના મોહથી, પ્રતિષ્ઠાની ભૂખથી તો નહિ જાઓ. અને સાચા કારણથી જવાનો વિચાર કરશો ત્યારે પણ જવાથી કેવા ગેરલાભ છે એનો પણ પૂરો ખ્યાલ કરો. માબાપનો વિયોગ, કામનો અતિરેક, ઓછું કૌટુંબિક જીવન, લઘુમતીનાં જોખમ, સંસ્કૃતિનો ડ્રાસ. યાદ રાખો કે તમને પ્રિય છે એવી કેટલીક વસ્તુઓ તમારે માટે નહિ તો તમારા દીકરાઓ માટે તો જશે. મમ્મીની સાડી જશે. પપ્પાની ભાષા જશે. ઉપનિષદની પ્રાર્થના પણ જશે. એ તમને ગમશે ખરું?

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી/શબ્દાર્થ

મુલક પ્રદેશ ભદ્ર સભ્ય પ્રતિષ્ઠા આબરૂ વ્યર્થ નકામું ઓતપ્રોત એકબીજા સાથે વણાઈ ગયેલું તટસ્થ નિષ્પક્ષ સ્થિતપ્રજ્ઞ જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે એવું, જ્ઞાની સાત્ત્વિકતા સત્ત્વવાળું આતિથ્ય મહેમાનગતિ

વિરુદ્ધાર્થી

ગમો અણગમો હાજરી ગેરહાજરી સુખદ દુઃખદ મિલન વિરહ ભદ્ર અભદ્ર સરળ કઠિન સગવડ અગવડ ઉત્તમ અધમ વખાણ નિંદા નફો નુકસાન ચોક્કસ અચોક્કસ સાક્ષર નિરક્ષર ઈચ્છા અનિચ્છા

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

- (1) પિતાને ગુજરાતીમાં બોલતા સાંભળીને દીકરાને કઈ લાગણી થાય છે?

(A) દીકરો હરખાય છે.	(B) દીકરાને ગુસ્સો ચડે છે.
(C) દીકરો પણ ગુજરાતીમાં બોલવા લાગે છે.	(D) દીકરો પિતાને શાંતિથી સાંભળે છે.
- (2) ગુજરાતી ભાષા જવાથી લેખકને કયો ભય દેખાય છે?

(A) ભારતીય સંસ્કૃતિ જવાનો	(B) અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનો
(C) અન્ય સંસ્કૃતિના તિરસ્કારનો	(D) કશો જ ભય દેખાતો નથી
- (3) ગીતાજીનાં સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણો ગુજરાતીમાં બોલતી વખતે શો અનુભવ થાય એમ લેખક કહે છે?

(A) કશો જ અનુભવ થતો નથી.	(B) દિલમાં અનેરો આનંદ, શાંતિ અને સાત્ત્વિકતાનો અનુભવ થાય છે.
(C) અશાંતિ અનુભવાય છે.	(D) કશી જ સમજ પડતી નથી.
- (4) ઉપનિષદની વિશ્વવિખ્યાત પ્રાર્થના ‘અસત્યો માંહેથી’નો ઉલ્લેખ કયા પાઠમાં છે?

(A) વારસાગત	(B) છબિ ભીતરની
(C) ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય	(D) સો ટચનું સોનું

2. બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વિદેશમાં ગુજરાતી ભાષાને ટકાવી રાખવા માટેના લેખકનાં સૂચનોની નોંધ કરો.
- (2) પરદેશ જવામાં લેખકને કયો ગેરલાભ દેખાય છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના છ-સાત વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

- (1) લંડન મુલાકાતના લેખકના અનુભવો વર્ણવો.
- (2) ‘ભાષા જાય તો સંસ્કૃતિ જાય’ આ વાક્યની સમજ આપો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ગુજરાતી ભાષાની સજ્જતા વધે’ એ માટે એક ચર્ચાસભાનું આયોજન કરો.
- તમારી માતૃભાષા જાળવવા તમે શું કરશો? તમારા વડીલો તથા શિક્ષકો પાસેથી એનું માર્ગદર્શન મેળવો.
- તમે જ્યારે પણ અજાણ્યો શબ્દ, રૂઢિપ્રયોગ, અજાણી કહેવત કે તળપદો પ્રયોગ પહેલીવાર સાંભળો ત્યારે નોંધી લો અને તમારા શિક્ષકની મદદથી જોડણીકોશમાંથી એનો અર્થ જાણવાનું ગોઠવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

● “એમને સીધી વાત કરવાની હજુ સુધી મારી હિંમત ચાલતી ન હતી.”, “હવે હિંમત આવી છે એટલે સીધું કહું છું.” ભાષાના આડંબર વિના કે શૃંગાર વિના કહેવાયેલ સીધી-સાદી વાત પણ કેટલી અસરકારક હોઈ શકે એનો ખ્યાલ આ વાક્યો આપે છે. કોઈને પણ કશું કહેતાં પહેલાં હિંમત જોઈએ એટલે કે લાંબો વિચાર કરવો જોઈએ એનો ઈશારો પણ અહીં અપાયો છે.

- ‘ભાષા જાય, માતૃભાષા જાય... ખોટ છે’

ભાષા કે માતૃભાષા જાય તો સાથે શું શું જાય તેનું ગહન ચિંતન અહીં રજૂ થયું છે, પરંતુ ગદ્યખંડમાં જાય... જાય... જાય...નું જે પુનરાવર્તન થયું છે તે ગદ્યખંડને કાવ્યાત્મક ગદ્ય બનાવે છે. નાનાં નાનાં વાક્યો પરસ્પર કડીની જેમ અહીં જોડાયેલાં છે. સમજણ, સંસ્કાર, સંપર્ક જેવા યથોચિત શબ્દોનો વર્ણાનુપ્રાસ પણ અહીં રચાયો છે તે ધ્યાનથી જુઓ.

● ભાષા જવાથી થનાર નુકસાનની માત્રા ‘જાય...’ ના પુનરાવર્તન દ્વારા વાચક-ભાવકના મનમાં તીવ્ર સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં લેખક સફળ રહ્યા છે તે અનુભવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

આજે અનેક લોકો પોતાનાં બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં જ ભણાવવાનો આગ્રહ રાખે છે. પરદેશ મોકલવાની તમન્ના સેવે છે. ભણે અહીં અને પરદેશ જઈને નોકરી કરે પરિણામે ભણાવવા માટે રાષ્ટ્રે કરેલા ખર્ચનું વળતર આપણા દેશને મળતું નથી. તે માટેનું મુખ્ય કારણ પરદેશમાં અહીંના કરતાં વધુ પૈસા મળે તે છે. પરિણામ એ આવે છે કે અહીંનું યુવાધન પરદેશ જઈ તે દેશને ફાયદો કરાવે છે અને પોતાના દેશને નુકસાન. પરદેશ જવાથી કદાચ પૈસા વધુ મળતા હશે પણ તેની સામે ઘણુંબધું ગુમાવવાનું છે તે બાબત પણ વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી.

પરદેશ જવાથી આપણી માતૃભાષા અને તેની સાથે જોડાયેલાં સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર, પરંપરા વગેરે પણ જોખમમાં મુકાય છે તે સ્પષ્ટ કરવું.

હાલ ગુજરાતી ભાષાના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે જે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરી ગુજરાતી ભાષાને ટકાવી રાખવા માટે શું શું કરી શકાય તેની ચર્ચા કરવી.

ફાધર વાલેસ પરદેશ (સ્પેન)ના વતની હોવા છતાં ગુજરાતી ભાષાની આટલી ચિંતા કરે છે તો ગુજરાતી તરીકે આપણી માતૃભાષાને ટકાવી રાખવાની મોટી જવાબદારી છે આ અંગે વિદ્યાર્થીઓને વિચારતા કરવા માટેનું વાતાવરણ સર્જવું.

